

Diplomatic Relations of Turkey, Russia and Iran (the Second Half of 18th — Early 20th Century)] Baku: İPO Turkhan. [In Russian].

Smirnov, N. 1958. *Politika Rossia na Kavkaze v 16–19 vv. [Policy of Russia in Caucasus in the 16–19th Cent.]*. Moskva. [In Russian].

Fadiyev, A. 1960. *Rossia i Kavkaz v pervoy treti 19 v. [Russia and Caucasus in the First Third of the 19th Cent.]*. Moskva. [In Russian].

Abdullayev, M. 2005. *Khanlıqlar ve rus mustemlekecheliyi dovrunde Shimali Azerbajjanda ahrar munasibetler (XIX esrin 40 — cə illerine heder) [The Khanates and Agrar Relations of North Azerbaijan in the Period of Russian Colonies. (The 40's of the XIX Century)]*. Baku: Adilohlu. [In Azerbaijan].

Esedov, F. & Kerimova, S. 1993. *Charizmi Azerbajjana hetirenlər [Who Brings Tsarism to Azerbaijan]*. Bakə: Henjlik [In Azerbaijan].

Memmedli, A. 2008. *Gelmeler (Ermenilerin hercek tarixi) [Settlers (the Real History of Armenia)]*. Baku: Chashiohlu. [In Azerbaijan].

Tahirzade, E. 2002 *Ahamehemmed shah Hacar (Tercumeyihal ocherki) [Aga Muhammad Shah Gacar]*. Bakə: Kur, nəshriyyati. [In Azerbaijan].

УДК 663:339.168.021.8](091)(477.5)«185/189»

DOI: 10.20535/2307-5244.56.2023.288765

О. А. Чумаченко

ORCID 0000-0002-6889-5221

*Глухівський національний педагогічний університет
імені Олександра Довженка*

М. П. Понирко

ORCID0000-0001-9312-5010

*Глухівський національний педагогічний університет
імені Олександра Довженка,*

О. Chumachenko

Oleksandr Dovzhenko Hlukhiv National Pedagogical University

М. Ponyrko

Oleksandr Dovzhenko Hlukhiv National Pedagogical University

ОСОБЛИВОСТІ АКЦИЗНОЇ ВИННОЇ РЕФОРМИ РОСІЙСЬКОГО ІМПЕРСЬКОГО УРЯДУ НА ЛІВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ ст.

*Features of the Russian Imperial Government's
Wine Excise Reform in Left-Bank Ukraine
in the Second Half of the 19th Century*

У статті досліджуються особливості впровадження та основні результати акцизної винної реформи в другій половині ХІХ ст. на Лівобе-

режній Україні. Проаналізовано перешкоди, зумовлені акцизною винною реформою, що ускладнювали функціонування акцизної системи оподаткування алкогольної промисловості в Чернігівській, Полтавській та Харківській губ. Висвітлено вплив акцизної системи оподаткування на регулювання виробництва алкогольних напоїв та на організаційно-правові заходи акцизних управлінь.

Ключові слова: акцизна система оподаткування спирту, спиртовий завод, губернське акцизне управління.

The paper explores the objectives, implementation, and primary outcomes of the excise wine reform on the circulation of alcoholic beverages in Chernihiv, Poltava, and Kharkiv provinces in Left-Bank Ukraine during the second half of the 19th century. Drawing from a range of archival documents and scientific literature, this study is grounded in the principles of historicism and general science methodologies, including prosopographic and statistical analysis.

The research reveals that the overarching guidance from the general imperial financial authorities was principally driven by fiscal motivations in orchestrating the reform. It substantiates the existence of obstacles engendered by the reform, impeding the introduction of an excise system for alcohol taxation in the aforementioned provinces, with a specific emphasis on the experiences in Kharkiv.

Contrary to earlier suggestions, the analysis of regulatory frameworks and archival documents rectifies the claim that the imperial government leveraged the managerial acumen of financial officials during the reform's execution. The study underscores a mixed response from the populace towards the reform, delving into the perspectives of various societal groups based on primary historical sources and archival evidence.

Particular focus is bestowed upon the experiential learnings from the reform in the domain of governmental regulation of alcohol. The paper examines the repercussions of inaugurating an excise system of taxation and the regulation of alcoholic production on the procedural and legal actions undertaken by financial authorities. It meticulously tracks the quantitative and qualitative growth metrics of distilleries in Kharkiv, Chernihiv, and Poltava provinces.

Through an objective lens, the study corroborates a substantial aggregation of distilleries in Left-Bank Ukraine in the latter half of the 19th century, attributable to the Russian imperial government's excise wine reform.

Keywords: excise system of alcohol taxation, alcohol factory, provincial excise administration.

Актуальність статті полягає в тому, що прибутки від акцизів, зокрема алкогольних напоїв становили вагому частку бюджетного профіциту, тому необхідно детальніше аналізувати досвід минулого державного регулюван-

на обігу алкогольних напоїв, зокрема на території Лівобережної України в другій половині XIX ст.

Проблема історії фінансової політики в Україні є одним із важливих напрямків як наукових досліджень, так і суто практичних пошуків, оскільки й нині непрямі податкові надходження становлять вагомий частку держбюджету. Так, ще наприкінці XIX ст. академік Російської імператорської академії наук І. Янжул указував на особливе значення історичних досліджень для формування науково обґрунтованої фінансової політики (Янжул, І. 2002, с. 51).

Історіографічна база даної проблеми знайшла певне висвітлення як у тогочасній, так і в сучасній науковій літературі¹ (Годунова, Л. 2014, с. 124–130;). Саме науковці початку XX ст. заклали основи для вивчення цієї проблеми у працях, присвячених окремим проблемам реформування податкової системи імперії Романових, адже саме в другій половині XIX — на початку XX ст. відбувалися кардинальні реформи оподаткування. Так, відомий російський економіст Михайло Фридман у фундаментальній праці, присвяченій акцизній системі в Російській імперії, розглянув проблеми її адміністрування, зокрема діяльність чиновників акцизного нагляду в другій половині XIX ст. (Фридман, М. 1916).

Одним із аргументованих сучасних досліджень акцизної винної реформи є докторська дисертація А. Бикової, де автор розглядає регулювання обігу алкогольних напоїв у царській Росії після реформ 1863–1914 рр. Одним із головних аргументів зазначеної праці є використання законодавчих і нормативно-правових актів (Маніфести, різні укази, статuti, записи установ чи посадових осіб, положення, умови, правила (основні, додаткові), інструкції); ділові документи (Бикова, А. 2012). Також серйозним внеском стала кандидатська дисертація А. Чинчика, де на статистичних матеріалах наведено аргументовані характеристики податкової політики, зокрема імперії Романових, які давали тогочасні українські публіцисти й економісти².

Аналіз наукової літератури дає автору змогу аргументовано припустити, що загальноімперські фінансові органи управління під час акцизної винної реформи керувалися переважно фіскальними міркуваннями. Однак для підтвердження такої позиції необхідно проаналізувати об'єктивні та породжені акцизною винною реформою перешкоди, які ускладнювали впровадження акцизної системи оподаткування алкогольних напоїв у Чернігівській, Полтавській та Харківській губ. Джерельною базою дослідження є матеріали Державного архіву Сумської обл. та Державного архіву Чернігівської обл.

¹ Чинчик А. Розвиток доктрини оподаткування в українській економічній думці другої половини XIX — початку XX ст.: Спеціальність 08.00.01 — економічна теорія та історія економічної думки: Дис... кандидата економічних наук. Львів, 2016.

² Чинчик А. Розвиток доктрини оподаткування в українській економічній думці другої половини XIX — початку XX ст.: Спеціальність 08.00.01 — економічна теорія та історія економічної думки: Дис... кандидата економічних наук. Львів, 2016.

Методологічною основою дослідження стали принципи історизму, об'єктивності. Спираючись на зазначені принципи, в ході дослідження пріоритетними стали методи: статистичний (використано для обліку та з'ясування трансформацій в алкогольній промисловості, кількісні та якісні зміни, які відбувалися внаслідок реалізації акцизної винної реформи на території Лівобережної України в другій половині XIX ст.), метод аналізу та синтезу, що дало змогу зробити узагальнення, врахувати історичний контекст подій.

Мета статті полягає у дослідженні реалізації акцизної винної реформи міністерством фінансів на території Лівобережної України в другій половині XIX ст.

Завдання статті полягають у

- висвітленні впливу акцизної системи оподаткування на регулювання виробництва алкогольних напоїв та на організаційно-правові заходи акцизних управлінь.
- аналізі перешкод, зумовлених акцизною винною реформою, що ускладнювали функціонування акцизної системи оподаткування алкогольної промисловості в Чернігівській, Полтавській та Харківській губ.

Наукова новизна дослідження полягає у тому, що перевірка авторської гіпотези базується переважно на використанні оригінальних документів і статистичних даних, які візуально вважаються об'єктивнішими порівняно з офіційним поглядом на проблему, висловлену в частині першоджерел.

Внаслідок скасування винних відкупів, поряд з низкою історично помітніших «великих реформ» другої половини XIX ст., запровадження акцизної системи оподаткування спирту інтерпретувалося в історичній літературі як подія малозначуща і несуттєва.

Як зазначає відомий працями з соціально-економічної історії імперської Росії австралійський дослідник Д. Крісчен (1992), фінансові реформи такого виду — не найпомітніша історична подія, а коли події до того ж уявляються певною мірою ефемерними, то можуть просто «загубитися» (Крісчен, Д. 1992, с. 127).

Д. Крісчен висунув гіпотезу, що акцизна реформа 1863 р. була вимущеним заходом уряду (турботу викликали постійні недоїмки відкупників та ін.). Австралійський дослідник висловив думку, що тодішнє суспільство, від середньостатистичного мешканця й завершуючи урядом, потребувало алкогольних продуктів: середньостатистичне населення — в самому продукті, а уряд — у фінансовій наповнюваності прибуткового складника державного бюджету з обігу продуктів, що містять алкоголь (Акіф'єв, А. 2016, с. 11, 15).

На території Чернігівської, Полтавської і Харківської губ. до введення акцизної системи регулювання обігу алкогольних виробів не поширювалася винна регалія, зміст якої полягав у виключному праві скарбниці виготовля-

ти й продавати вино. На території цих так званих привілейованих губерній куріння і продаж вина були частково вільні, частина ж становила привілей поміщиків, тісно пов'язаний з володінням землею й селянами. Прибуток з обігу алкоголю стягувався шляхом передачі торгівлі алкогольними напоями на відкуп, так званий чарковий. Споживання вина обкладалось акцизним збором, який стягувався в сумі 0,7–1 руб. з відра вина відповідно до кількості мешканців. 1842 р. заклади з торгівлі алкогольними напоями додатково були обкладені особливим збором, його виплачували утримувачі місць продажу алкогольних напоїв, купуючи річні свідоцтва. 1849 р. міністерство фінансів затвердило оновлене положення про акцизи й патентний збір у привілейованих губерніях. 1851 р. це положення набуло чинності. 1851 р. стягуваний раніше в формі мита акциз стали збирати з алкоголю, який спрямовувався на споживання, в сумі 1 руб. 20 коп. з відра¹ (Фридман, М. 1916, с. 31, 37, 39–40). Прибуток від регламентації обігу алкогольних напоїв був великим внеском у центральну державну скарбницю. За кошторисом на 1859 р. питні збори становили 106,1 млн. руб. кошторисних прибутків або 38% звичайного бюджету (Фридман, М. 1916, с. 44). Якщо взяти валову відкупну операцію на чотирьохріччя 1859–1863 рр., разом з виручкою за вино, то сума досягне 127,8 млн руб., що приблизно дорівнює 46% звичайних державних прибутків (Гредингер, М. 1897, с. 51–52; Фридман, М. 1916, с. 45). Зазвичай відкупники «витягували» з кишень населення набагато більше, ніж потрапляло до скарбниці. Так, якщо порівняти прибутки відкупника від акцизу з прибутком скарбниці від акцизного відкупу в привілейованих губерніях, то маємо перевищення перших цифр над другими на 33% 1858 р. Спостерігалось недоплат на 13,2 млн. руб. у привілейованих губерніях на 1859 р. Всього недоплат було на 28 млн. руб.

1859 р. при міністерстві фінансів було створено особливий комітет для формулювання підстав, на яких мав бути встановлений питний збір. Комітет зупинився на розгляді «чисто акцизної системи з відміною відкупів». Державна рада віддала перевагу акцизній системі, оскільки джерелом прибутку та об'єктом обкладання ставав викурюваний на заводах спирт² (Жолобова, Г. 2015, с. 318).

Комітет вважав, що «за акцизної системи... в привілейованих губерніях, за однорідного й високого акцизу, ціна напоїв значно підвищиться, і «перехід»... буде тією ж мірою різким, як і тяжким для народонаселення, яке звикло до дешевого вина та пива» (Фридман, М. 1916, с. 47–49). Серед іншо-

¹ Державний архів Сумської області (Держархів Сумської обл.). Ф. 993. Оп. 1. Спр. 186. Арк. 137 зв.; Горюшкина, Н. Винная реформа 1863 года: модернизация алкогольной политики Российского государства: Специальность 07.00.02 — Отечественная история: Дисс. ... доктора исторических наук. Курск, 2018. С. 122.

² Жолобова Г. Частная торговля в условиях российской модернизации 1881–1913 гг.: механизм правового регулирования отраслей. 12.00.01 — теория и история права и государства; история учений о праве и государстве: Дисс. ... доктора юридических наук. Москва, 2015. С. 321.

го Комітет зазначив, що «доручення чиновникам нагляду за таким значним і необхідним для держави прибутком буде сумірним з величезним ризиком для бюджету». Серед інших мотивів висловлювалися, передусім, такі, що засновувалися на «відомій схильності більшої частини нижчих чиновників ставити власні вигоди вище службових».

«Положення про податок з алкоголю» було затверджено 4 липня 1861 р. Відповідно до цього документа 1 січня 1863 р. винні відкупи замінялися на акцизну систему оподаткування з алкоголю. На законодавчому рівні акцизну систему сформував комітет під керівництвом статс-секретаря департаменту державної економії Державної ради А. П. Заблоцького-Десятовського, реалізували директор департаменту непрямих зборів Міністерства фінансів К. К. Грот і міністр фінансів М. Х. Рейтерн, скоригували глави фінансового відомства М. Х. Бунге і І. А. Вишеградський.

Оптовий та роздрібний продаж напоїв «на винос» і «розпивно» був методом вільної торгівлі. Не обмежувалися місця продажу напоїв¹. Державна рада не встановлювала «твердих» цін на алкогольні напої, розраховуючи на вільну конкуренцію² (Фридман, М. 1916, с. 51–52). Нова законодавча регламентація виробництва й продажу алкогольних напоїв спричинила перебудову структури Міністерства фінансів³, формування Департаменту непрямих зборів, а на місцевому рівні — губернських акцизних управлінь⁴. До контролю над продажем алкогольних напоїв було залучено публічні інститути, зокрема спеціально створені на губернському й повітовому рівнях канцелярії з алкогольних справ⁵ (Годунова, Л. 2014, с. 6–7).

Принципи акцизної системи були такими: 1) свобода виробництва спиртних напоїв; 2) свобода торгівлі ними; 3) сплата до скарбниці прибутку шляхом оподаткування викурюваного спирту (акциз) та шляхом оподаткування місць продажу спиртних напоїв (патентний збір), 4) урядовий нагляд як за виробництвом спиртних напоїв, так і за торгівлею ними⁶.

Прибуток від виробництва спирту й торгівлі алкогольними напоями мав надходити в двох формах: патентного збору — податку на право виробляти алкоголь чи торгувати ним⁷, і акцизу — державного податку на алкоголь як

¹ Держархів Сумської обл. Ф. 993. Оп. 1. Спр. 188. Арк. 57.

² Чинчик. Розвиток доктрини оподаткування в українській економічній думці другої половини XIX — початку XX ст.: Спеціальність 08.00.01 — економічна теорія та історія економічної думки: Дис... кандидата економічних наук. Львів, 2016. С. 116.

³ Чинчик А. Розвиток доктрини оподаткування в українській економічній думці другої половини XIX — початку XX ст.: Спеціальність 08.00.01 — економічна теорія та історія економічної думки: Дис... кандидата економічних наук. Львів, 2016. С. 116.

⁴ Держархів Сумської обл. Ф. 993. Оп. 1. Спр. 188. Арк. 39, 107, 119.

⁵ Горюшкіна, Н. Винная реформа 1863 года: модернизация алкогольной политики Российского государства: Специальность 07.00.02 — Отечественная история: Дисс. ... доктора исторических наук. Курск, 2018. С. 124–130.

⁶ Держархів Сумської обл. Ф. 993. Оп.1. Спр. № 188. Арк. 20.

⁷ Держархів Сумської обл. Ф. 993. Оп. 1. Спр. № 188. Арк. 201, зв. 207 арк.

предмет вживання (Артем'єва, Л. 2012, с. 114–118, 123–124). Згідно зі статутом про акцизний збір, патентний збір із закладів торгівлі спиртовмісними напоями (річний, існував також піврічний) становив:

1) для винних складів першого розряду — 150 руб.; другого — 80 руб. (примітка: в українських губерніях регіону Лівобережної України — з оптових складів становив 50 руб.); третього — 50 руб.

2) зі штофних шинків першого розряду — 100 руб.; другого — 50 руб. (примітка: в українських губерніях Лівобережної України — 25 руб.); за продаж із уживанням на місці загалом становив від 30 руб. до 200 руб. (в українських губерніях Лівобережної України в рейнських погребях — 50 руб.).

Патенти видавав наглядач акцизного збору¹. За розпивну торгівлю додатково бралася плата². Акциз визначено в Положенні від четвертого липня 1861 р., у 4 коп. з градуса безводного спирту на відро, тобто в 4 руб. з відра чистого алкоголю або в 1 руб. 60 коп. з відра горілки в 40 градусів (Фридман, М. 1916, с. 62–63). Також водночас з акцизом заводи виплачували патентний збір, розмір якого відповідав сукупній ємності квасильних чанів на заводі. Спершу порядок сплати акцизу з алкогольновмісних продуктів було визначено в Положенні про алкогольний збір, але документ не міг попередньо врахувати всіх аспектів реалізації системи акцизу. З моменту набуття чинності акцизної системи виникала необхідність вносити зміни й доповнення³.

Акциз як непрямий податок, яким обкладається споживач, спочатку стягувався на стадії виробництва спирту. Для держави було важливо, щоб усі спиртовмісні напої були оплачені акцизом⁴. Ухилитися від сплати акцизу можна було тільки в трьох випадках: крадіжка спирту з винокурного заводу до його обліку; підпільне винокуріння на підпільних заводах; контрабанда спирту з-за кордону. Для боротьби з останніми двома порушеннями було створено спеціальну корчмарну охорону, котра допомагала митній та прикордонній охороні знаходити контрабандний спирт і виявляти нелегальні заводи. Особлива увага приділялася боротьбі з розкраданнями необлікованого, а відповідно, неоподаткованого акцизом спирту з винокурних заводів. На стадії викурювання спирт обкладався акцизом за системою нормального виходу. Спочатку для кожного виду сировини було визначено дві норми виходу: вища й нижча. Заводчик сам обирав, за якою нормою обкладатиметься акцизом викурений спирт. Якщо було обрано вищу норму, то об'єм спирту, отриманого понад норми з фіксованої кількості сировини, так зва-

¹ Держархів Сумської обл. Ф. 993. Оп. 1. Спр. 188. Арк. 135; Держархів Сумської обл. Ф. 818. Оп. 1. Спр. № 54. Арк. 201, зв. 217 арк.

² Держархів Сумської обл. Ф. 993. Оп. 1. Спр. 188. Арк. 26; Державний архів Чернігівської області. Ф. 1011. Оп. 1. Спр. 99. Арк. 103, зв. 106 арк.

³ Держархів Сумської обл. Ф. 993. Оп. 1. Спр. 188. Арк. 24.

⁴ Горюшкина, Н. Винная реформа 1863 года: модернизация алкогольной политики Российского государства: Специальность 07.00.02 — Отечественная история: Дисс. ... доктора исторических наук. Курск, 2018. С. 469.

ний перекур, акцизом не обкладався. Якщо обиралася нижча норма, то від акцизу звільнялася тільки половина об'єму перекуру.

За даними звіту головного управління неокладних зборів, наведеними у книзі М. Фрідмана, розмір перекуру був значним: у 1862–1871 рр. він становив 11,6% норми, в 1872–1882 рр. — 12,2%, в 1882–1892 рр. — 14,5%, в 1892–1898 рр. — 16,8%. Порівняно з дійсною викуркою з'ясувалося, що безакцизний перекур 1884 р. дорівнював майже 7% всього викурювання; в середньому за 1884–1889 рр. — 5,8% і в середньому за 1884–1894 рр. — 4,7% (Фридман, М. 1916, с. 69–70). За розрахунками апологета акцизної системи М. Терського, від 1863 до 1889 рр. нестягнення акцизу з перекуру завдало скарбниці збитку на 400 млн. руб. За підрахунками головного управління неокладних зборів у 1894–1895 рр. премії за вивіз вартували центральному бюджету 29 років (1865–1893 рр.) 55 млн. руб. М. Фрідман вважав недоліками акцизної системи такі явища, як звільнення перекуру від акцизу частково або повністю, та преміювання за вивіз спиртних напоїв. Обізнаний дослідник вважав, що в такий спосіб скарбниця свідомо відмовлялася від частини податку, звільнюючи спирт від акцизу за тими чи іншими нормами і керуючись тими чи іншими міркуваннями.

Практично всі заводчики обирали вищу норму як основу для вирахування акцизу. Такий вибір, безумовно, сприяв технічному прогресу винокуріння. Бажання максимізувати об'єм понаднормового неоподаткованого спирту мотивувало власників раціоналізувати викурювання спирту. За роки дії акцизної системи викурювання спирту з одиниці сирого матеріалу майже подвоїлося. В результаті повсюдного покращення організації технології винокурного виробництва різко збільшився об'єм спирту, реалізованого на ринку. Тому ціни на спирт знизилися настільки, що заводи, які незначно перевищували вищу норму викурювання спирту, зaledве могли покрити витрати на його виготовлення. За даними М. Терського, які навів М. Фрідман, «встановлені ціни на спирт зазвичай зaledве тільки покривають вартість винокурних запасів, натомість як більша частина вартості власне виробництва, так і відсотки на витрачений капітал разом з підприємницьким виторгом, можуть бути отримані тільки на перекурі. Відповідно добробут заводчика залежить від того, отримає він повний перекур чи ні» (Фридман, М. 1916, с. 95).

Уряд керувався переважно фіскальними міркуваннями, підвищував норми виходу відповідно до покращення матеріалу і способів його виробництва. 1866 р. було встановлено три норми виходу спирту, а відсоток безакцизного відрахування був визначений залежно від норм, які прийняв заводчик, і співвідношення квасильного посуду до пуду витрачених запасів. Знижуючи відсоток безакцизного нарахування при перекурі, до 1871 р. уряд визначив вищий розмір перекуру в 12%. За законом 1876 р., не обкладався акци-

зом перекур до 10% (максимум), за законом 1879 р. цю норму було знижено до 7%. Нарешті законом 1885 р. встановлено безакцизне відрахування неоднакового розміру для заводів різної величини: 7% перекуру для першого мільйона градусів і 5% з іншої кількості. Законом 1887 р. першу норму знизили до 5%, другу — до 3%¹ (Фридман, М. 1916, с. 96). У зв'язку зі зменшенням кількості дрібних винокурних заводів на території Лівобережної України Полтавське товариство сільського господарства в 1883–1884 рр. в записці, надісланій міністру фінансів, зазначило, що перекур як премію великим заводам, слід скасувати, бо «дрібні сільськогосподарські заводи припинили виробництво під впливом вимог, визначених 1863 р. в новому Акцизному статуті». Подібні думки висловлювало й Харківське товариство (Фридман, М. 1916, с. 99–102). Так, у лютому 1884 р. при департаменті непрямих зборів було сформовано особливе засідання про заходи щодо розвитку сільськогосподарського винокуріння. Варто зазначити, що суттєве місце у висновках цієї комісії посідало запровадження в імперії державної винної монополії.

В Чернігівській, Полтавській і Харківській губерніях, згідно з доповідями керівників губернськими акцизними управліннями, «великі підприємці, власники складів купують спирт, переважно з чорноземних і прибалтійських губерній за нижчою порівняно з місцевою ціною і мають переважний вплив як на місцеве винокуріння, так і на торгівлю спиртом». 12 квітня 1888 р. міністр фінансів представив державній раді проект заходів для підтримки сільськогосподарського винокуріння і врегулювання оптової торгівлі вином. У пояснювальній записці до проекту наводяться такі міркування про витіснення великими заводами дрібних і про засилля власників оптових складів, заводчиків і підприємців. «В Полтавській, Чернігівській губерніях, практично вся винна торгівля перебуває в руках власників оптових складів» (Фридман, М. 1916, с. 105). Рівень акцизного збору визначався трьома параметрами: ставкою акцизу, міцністю напою і об'ємом його виробництва. Акциз обкладався з 1 градусу безводного спирту на відро (12 л) у фіксованому розмірі. За весь період існування акцизної системи ставка акцизу на спирт підвищувалася 7 разів. Від 1862 до 1892 рр. вона зросла з 4 до 10 коп. Останнє підвищення до 11 копійок за градус спирту, відбулось уже 1901 р. у період введення винної монополії.

Уніфікована система оподаткування, за якої з виробників і продавців алкогольновмісних продуктів брались акцизи, а від оптових та роздрібних виробників і продавців — патентні збори, замінила складну систему законодавства, яке регулювало обіг алкоголю на території імперії Романових².

¹ Жолобова Г. Частная торговля в условиях российской модернизации 1881–1913 гг.: механизм правового регулирования отраслей. 12.00.01 — теория и история права и государства; история учений о праве и государстве: Дисс. ... доктора юридических наук. Москва, 2015. С. 59–60.

² Держархів Сумської обл. Ф. 993. Оп. 1. Спр. 194. Арк. 64, зв.; Держархів Сумської обл. Ф. 993. Оп. 1. Спр. 188. Арк. 166; Держархів Сумської обл. Ф. 993. Оп. 1. Спр. 188. Арк. 181.

Оптовий і роздрібний продаж спиртних напоїв дозволявся за умови сплати в скарбницю особливого патентного збору¹. З метою адаптувати дрібні заклади торгівлі так званих привілейованих губерній (зокрема закладів Лівобережної України) акцизне правління видало указ видавати патенти другого розряду на півроку й за зниженою платою². Законом від 1865 р. відкриття штофних закладів та рейнських погребів без розпивочного продажу було підпорядковано до компетенції міських і сільських органів самоврядування. 1865 р. було підвищено вартість патентного збору на 100% (1863 р. ставка патентного збору на торгівлю алкогольними напоями становила в привілейованих губерніях 3 руб.). Потім знову було підвищено вартість патентного збору в 1868, 1870, 1873 і 1885 рр. Наскільки великим було збільшення збору, демонструє приклад: патент на заїжджий двір коштував 1865 р. 10 руб., а за розписом 1885 р. ціна була визначена в 100 руб. Однак прибутки скарбниці не підвищувались відповідно: 1874 р. патентний збір досяг 20,4 млн. руб., у наступні 25 років виплати зберігалися на рівні в середньому 18 млн. руб. Відбулося це внаслідок того, що легальних шинків меншало, а на їхньому місці з'являлися безпатентні таємні шинки, наглядати за якими в чиновників не було можливості (Фридман, М. 1916, с. 74–75).

Як на губернському, так і на повітовому рівнях «структура акцизного управління була абсолютно одноосібною — жодної “загальної присутності” в губернському акцизному управлінні встановлено не було; необхідність суворого нагляду вимагала зосередження в руках керівника значної влади над підлеглими: він призначав і звільняв усіх посадових осіб, крім лише свого помічника і ревізорів, але цих останніх міг усунути з посади, у випадку виявлення будь-яких зловживань»³. На законодавчому рівні в губернських акцизних управліннях вводилися посади старших і молодших техніків та чиновників із судової частини. Відповідно на акцизні управління покладалося «спостереження за контрольними приладами і за технічною частиною виробництва»⁴ під керівництвом управителя акцизними зборами⁵, обкладених акцизом, а також розв'язання на місцях технічних питань щодо акцизу, що не потребували дозволу центрального управління⁶. Чиновникам судової частини довірили спостерігати за справами про порушення

¹ Держархів Сумської обл. Ф. 270. Оп. 1. Спр. 87. Арк. 46 зв., 47, 204; Держархів Сумської обл. Ф. 993. Оп. 1. Спр. 188. Арк. 3, 5, 6, 7, 87.

² Держархів Сумської обл. Ф. 993. Оп. 1. Спр. 188. Арк. 153, зв.; Держархів Сумської обл. Ф. 993. Оп. 1. Спр. 188. Арк. 199 зв.

³ Держархів Сумської обл. Ф. 993. Оп. 1. Спр. 188. Арк. 206; Чинчик А. Розвиток доктрини оподаткування в українській економічній думці другої половини XIX — початку XX ст.: 08.00.01 — економічна теорія та історія економічної думки: Дис. ... канд. екон. наук. Львів, 2016. 217 с.

⁴ Держархів Сумської обл. Ф. 993. Оп. 1. Спр. 188. Арк. 11, зв.

⁵ Держархів Сумської обл. Ф. 993. Оп. 1. Спр. 188. Арк. 11, зв.

⁶ Держархів Сумської обл. Ф. 270. Оп. 1. Спр. 87. Арк. 39 зв., 40; Держархів Сумської обл. Ф. 815. Оп. 1. Спр. 27. Арк. 5, зв., 6, зв. 7, зв. 270; Держархів Сумської обл. Ф. 270. Оп. 1. Спр. 155. Арк. 3, 5, 6, 7, 8, 87.

норм Статутів про акцизні збори за останніми вказівками керівників цими зборами, а також захист зазначених справ у суді, та ведення інших судових справ, які можуть бути покладені на них за розпорядженням міністра фінансів»¹. Також передбачалися посади старших і молодших контролерів для безпосереднього нагляду за винокурними заводами та за необхідності й торгівлею алкоголем². Щодо надання дозволів на право роздрібної торгівлі алкоголем, то право надавати подібні дозволи мали виключно урядові органи — губернські та повітові з питних справ канцелярії³. Заробітна платя акцизних чиновників була стабільно високою⁴.

Якщо зіставити всі витрати з утримання кадрового складу головного управління неокладних зборів за 1890–1893 рр. (заробітна платня, додаткові виплати, роз'їздні подібні) разом з господарчими витратами на утримання канцелярій, то отримаємо витрати в 11 тис. руб., при цьому практично сума витрат протягом трьох років змінювалась незначно (Норов, В. без року видання, с. 20). Ці витрати не зростали аж до початку підготовчих робіт 1893 р. до запровадження монополії.

Згідно з запискою Комісії для підготовки Положення про питний збір для полегшення урядового нагляду за заводами встановлено, що найменший розмір оборотів визначений у 540 відер всіх квасильних чанів у сукупності (за підрахунком М. Фридмана, такий завод може протягом усього періоду винокуріння викурити 85000 градусів спирту або близько 2250 відер полугару)⁵ (Богданов, С. 2010, с. 29–30, 55–67; Фридман, М. 1916, с. 56).

1862 р. при введенні акцизної системи діяло 4017 заводів, у наступний період, відповідно до зростання споживання, побільшало й заводів до 4233. Далі відбулося скорочення: в 1864–1865 рр. до 3531, в наступні роки, беручи в середньому по п'ятиріччях, відбулися такі зміни (Див. Табл. 1):

Таблиця 1.

Середня кількість заводів за період дії акцизної системи в 1866–1896 рр.

Роки	Кількість заводів	Викурювання, тис. відер	В середньому на 1 завод, тис. відер
1866–1871	3484	68023	19,5
1871–1876	3469	78237	22,6
1877–1881	2596	76892	29,6
1882–1886	2449	81773	33,4
1887–1891	2107	80388	38,2
1892–1896	2080	73999	35,6

¹ Держархів Сумської обл. Ф. 993. Оп. 1. Спр. 188. Арк. 123.

² Держархів Сумської обл. Ф. 993. Оп. 1. Спр. 188. Арк. 27.

³ Держархів Сумської обл. Ф. 815. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 84.; Держархів Сумської обл. Ф. 993. Оп. 1. Спр. 188. Арк. 33, 34 зв.; Держархів Сумської обл. Ф. 993. Оп. 1. Спр. 188. Арк. 99.

⁴ Держархів Сумської обл. Ф. 993. Оп. 1. Спр. 188. Арк. 150; Горюшкіна, Н. Винная реформа 1863 года: модернизация алкогольной политики Российского государства: Специальность 07.00.02 — Отечественная история: Дисс. ... доктора исторических наук. Курск, 2018. С. 239–240.

⁵ Держархів Сумської обл. Ф. 993. Оп. 1. Спр. 188. Арк. 132.

При розгляді даних по регіону так званих привілейованих губерній (до складу яких входили Чернігівська, Полтавська і Харківська губ.) з'ясується зазначене далі (Див. табл. 2):

Таблиця 2.

Середня кількість заводів за період дії акцизної системи в 1866–1896 рр. в привілейованих губерніях

Роки	1866–1871	1887–1891	1892–1896
Кількість заводів	1749	846	881
Загальне викурювання, тис. відер	22245	23910	24701
Викурювання в середньому, тис. відер	12800	28300	28000

Отже, під час дії акцизної системи оподаткування до 1895 р. на території колишніх привілейованих губерній набагато скоротилася кількість заводів, у відсотковому вимірі ця цифра досягла 49%. У п'ятиріччя після видання закону 1890 р. кількість заводів скоротилася на 35%. Середнє викурювання полугару і перегару зросло майже вдвічі. Водночас після видання закону 1890 р. зменшення середньої викурюваності спирту було незначним. Розширилося коло осіб, допущених до винокуріння.

Отже, в період застосування акцизної системи до 1891 р. винокуріння переживало концентрацію (Фридман, М. 1916, с. 91–95).

Акциз підвищували сім разів. Закон 1863 р. збільшив його до 5 коп., у 1869 р. піднято оплату до 6 коп., 1873 р. до 7 коп., 1881 р. до 8 коп., 1885 р. до 9 коп., 1887 р. до 9,25 коп., 1892 р. до 10 коп. (Фридман, М. 1916, с. 65).

Від 1865 р. прибутки скарбниці від спиртних напоїв (акциз і патентний збір) змінювались у середньому за рік так (Див.: Табл. 3):

Таблиця 3.

Прибутки скарбниці від спиртних напоїв (акциз і патентний збір) за 1865–1894 рр.

Роки	Прибутки скарбниці від спиртних напоїв (акциз і патентний збір), млн руб.
1865–1869	126,7
1870–1874	174,9
1875–1879	202,0
1880–1884	238,4
1885–1889	251,1
1890–1894	269,4

Щоб уявити, яке значення мав акциз у наповнюваності прибуткової частини бюджету, наведемо дані про розміри звичайних прибутків держави за період дії акцизної системи (в середньому, за рік) і про частку в них акцизу (Див.: Табл. 4) (Гредингер, М. 1897, с. 6–7, 51–52).

**Частка акцизу в звичайній прибутковій частині центрального бюджету
за 1865–1889 рр.**

Роки	Звичайні прибутки скарбниці, млн руб.	Частка в них акцизу, відсотки
1865–1869	405,1	31%
1870–1874	521,5	34%
1875–1879	594,5	34%
1880–1884	683,6	35%
1885–1889	824,0	30%

Відповідно до зазначених даних, прибутки скарбниці від акцизу зросли понад удвічі. Якщо порівняти прибутки скарбниці в останні роки існування відкupu з прибутком останнього часу дії акцизної системи, з'ясується, що за час застосування акцизу надходження до скарбниці зросли майже втричі. Фінансові успіхи акцизної системи пояснюються, переважно, підвищеннями ставки акцизу (Фридман, М. 1916, с. 66–67).

У звіті департаменту неокладних зборів за 1893 р. зазначалось: «виноторговець нинішнього типу, з метою найбільшого збуту вина, охоче позичає населенню напої під заставу предметів, під майбутній врожай і навіть під майбутній заробіток... Переслідувати такого роду порушення постанов про питний збір виявляється вкрай складним. Між іншим, легка можливість, навіть за відсутності готівкових засобів, мати вино для осіб, які звикли до безвідповідального вживання вина, є шкідливою спокусою і призводить до повного розорення... Виноторговець є звичай посередником у збуті сільських виробів і, приваблюючи до себе спокусливим для малоосвіченого населення винним кредитом продавців цих напоїв, тримає сільське селянське населення а повній кабалі... Наміри законодавства до обмеження числа виноторговців і до залучення до занять винним промислом благонадійнішого елемента не принесли очевидних результатів... Скорочення кількості легальних виноторговців призводить до таємного продажу. Відомо, що боротися з таємним продажем напоїв практично не є можливим. До того ж за обмеження кількості торговців створюється олігополія. За такого стану справ вино дістається населенню за надзвичайно дорогою ціною, особливо якщо прийняти до уваги дорожнечу наданого винного кредиту, а також шкідливий вплив пияцтва на народне господарство. Зважаючи на зазначені несприятливі умови приватної торгівлі, витрати на вино населення далеко не відповідають стягненим скарбницею прибутку з напоїв, у зв'язку з чим не можна визнати фінансово задовільним існуючий спосіб стягнення цього прибутку»¹ (Норов, В., с. 29–30; Фридман, М. 1916, с. 76–77, 90–91).

¹ Держархів Сумської обл. Ф. 993. Оп. 1. Спр. 188. Арк. 171, зв.; Жолобова Г. Частная торговля в условиях российской модернизации 1881–1913 гг.: механизм правового регулирования отраслей. 12.00.01 — теория и история права и государства; история учений о праве и государстве: Дисс. ... доктора юридических наук. Москва, 2015. С. 321.

1885 р. видано закон, за яким регулювання шинкових закладів покладено на особливі губернські та повітові з питних справ канцелярії¹. За законом, від 1 липня 1891 р. зі спирту, що підлягав оплаті акцизом, зокрема з недокуру, надавалися відрахування без акцизу на користь власників заводів у таких розмірах: на першій млн. градусів викурки 2%; на викурку в межах 1–3 млн. градусів — 1,5%; на викурку в межах від 3 до 12 млн. градусів — 0,5%.

Для підтримки власне сільськогосподарського винокуріння встановлено додаткове відрахування на користь сільськогосподарського винокуріння в таких розмірах: на перші 0,5 млн. градусів 4%; на викурювання від 0,5 до 1 млн. градусів — 2%; на викурювання від 1 до 3 млн — 1,5% і на викурювання від 3 до 6 млн. — 1,5% (Фридман, М. 1916, с. 110–111).

В 1891–1892 рр. у всій імперії Романових було зареєстровано 2017 заводів. Розподіл заводів за розмірами був таким (великими вважалися ті, що виготовляли понад 100 тис. відер, середніми, що виготовляли від 25 тис. до 100 тис. відер, дрібними — з виготовленням до 25 тис. відер), що у відсотковому відношенні дрібні заводи переважали — 56,5% (1162 заводи), середні становили 35,5% (730 заводів), і великі — 7,9% (163).

У звіті департаменту неокладних зборів зазначається, що відносно побільшало дрібних заводів, але це не свідчить про особливий розвиток дрібного винокуріння, натомість указує на деяке скорочення великого винокуріння² (Фридман, М. 1916, с. 112–113). Про розподілення всього об'єму викурювання по заводах різних розмірів до і після прийняття закону 1890 р. свідчать такі дані. Відсоткове співвідношення викурювання було приблизно таким: 41,5% всього обсягу викурювалося на середніх винокурних заводах, 37,9% — на великих, 20,7% — на дрібних. При цьому середня викурка на дрібному заводі становила 13,9 тис. відер, на середньому — 44,5 тис. відер, на великому 181,9 тис. відер.

В 1863–1890 рр. під час застосування акцизної системи оподаткування винокуріння мало тенденцію до концентрації викурювання спирту на великих заводах промислового типу. До 1890 р. законодавство підтримувало виробництво у великих розмірах, встановлюючи норму і перекур. Після 1890 р. законодавці намагалися призупинити концентрацію винокурної індустрії (Фридман, М. 1916, с. 115).

Отже, враховуючи безсумнівність того, що прибутки від регламентації обігу спирту становили одну з бюджетотворчих статей, загальноімперські фінансові органи управління на території Чернігівської, Полтавської та Хар-

¹ Жолобова Г. Частная торговля в условиях российской модернизации 1881–1913 гг.: механизм правового регулирования отраслей. 12.00.01 — теория и история права и государства; история учений о праве и государстве: Дисс. ... доктора юридических наук. Москва, 2015. С. 19.

² Горюшкина, Н. Винная реформа 1863 года: модернизация алкогольной политики Российской государства: Специальность 07.00.02 — Отечественная история: Дисс. ... доктора исторических наук. Курск, 2018. С. 322.

ківської губ. обов'язково закладали в фундамент акцизної винної реформи підвищення ставки акцизу. Серед іншого не менш важливим чинником запровадження акцизної винної реформи, особливо на території Лівобережної України стало засилля відкупників винних відкупів. У зв'язку з тим, що на згаданій території спиртові заводи, винні склади та питні заклади переважно були середнього розміру виробництва, то акцизні управління підвищували ставку акцизу повільніше, особливо на початку винної реформи. У зв'язку з зазначеним у період дії акцизної винної реформи меншало спиртових заводів та питних закладів унаслідок банкрутування дрібних закладів шинкового типу та дрібних заводів, зокрема у зв'язку з прогресивним підвищенням патентної плати та підвищенням норми виходу за середнім числом квасильних ємностей заводу, які встановлювали фінансові органи управління. Не менш важливим чинником, що гальмував прибуткову динаміку запровадження акцизної винної реформи, було закладання норм у відповідних документах без урахування подібних коливань, адже законодавці не могли попередньо врахувати всіх аспектів реалізації системи акцизу. З моменту набуття чинності акцизної системи виникала необхідність вносити зміни й доповнення. До того ж переважно заводчики та підприємці обирали вищу норму виходу, розраховуючи в такий спосіб випускати високоякісний продукт і отримувати премію від міністерства фінансів, хоча й свідомо враховували ризик підвищеного оподаткування внаслідок таких дій. В результаті концентрації виробництва спирту на великих промислових заводах та переходу більшості закладів шинкового типу в «тінь», законодавці почали готувати запровадження державної винної монополії, аби збалансувати регулювання обігу спирту. Пори низку заходів міністерства фінансів і губернських акцизних правлінь, засилля великих заводчиків та підприємців у регіоні подолати не вдалося, зокрема, з причини «суто» акцизного спрямування реформи.

Перспективи подальшого дослідження цієї теми вбачаються у детальнішому розгляді діяльності губернських акцизних управлінь на Лівобережній Україні шляхом розширення бази оригінальних історичних джерел та архівних документів.

Акифьев, А. 2016. Проблемы производства и потребления водки и пива в России XIX — начала XX века (Историографический обзор). *Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского*. № 5. С. 9–17.

Артемьева, Л. 2012. Причины и механизм введения винной монополии в России в конце XIX века. *Транспортное дело России*. № 6–1. С. 114–118.

Богданов, С. 2010. «Питейное дело» и финансы России: о способах пополнения государственного бюджета во второй половине XIX века. *Вестник ТвГУ. Серия: История*. Вып. 1. С. 55–67.

Годунова, Л. 2014. Висвітлення проблем діяльності акцизних управлінь у системі імперських органів податкового контролю наприкінці XIX — на початку XX ст. в ювілейних виданнях Міністерства фінансів Російської імперії. *Етнічна історія народів Європи*. Вип. 44. С. 124–130.

Гредингер, М. 1897. *Основы питейной монополии в России*. Пернов. 137 с.

Крисчен, Д. 1992. Забытая реформа: отмена винных откупов. *Великие реформы в России. 1856–1874: Сборник* / Под ред. Л. Г. Захаровой, Б. Эклофа, Дж. Бушнелла. М. URL: <http://www.libex.ru/detail/book928552.html>

Норов, В. *Казенная винная монополия при свете статистики*. Ч. II Финансовые результаты винной монополии. Организация винного хозяйства. Санкт-Петербург, 1905.

Фицик, Л. 2016. Основні напрями економічних реформ М. Бунге у 80–90-х роках XIX ст. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Вип. 6 (3). С. 113–117.

Фридман, М. 1916. *Винная монополия*. Т. II. Винная монополия в России. Петроград. 638 с.

Янжул, И. 2002. *Основные начала финансовой науки: Учение о государственных доходах (Серия «Золотые страницы финансового права России»)*. Т. III. Москва. 555 с.

Akifiev, A. 2016. Problemy proizvodstva i potrebleniya vodka i piva v Rossii XIX — nachala XX veka (Istoriograficheskij obzor) [Problems of Production and Consumption of Vodka and Beer in Russia in the 19th — Early 20th Centuries (Historiographic Overview)]. *Vestnik Nizhegorodskogo universiteta im. N. I. Lobachevskogo*. № I. Lobachevsky. № 5 S. 9–17. [In Russian].

Artemyeva, L. 2012. Prichiny i mekhanizm vvedeniya vinnoj monopolii v Rossii v konce XIX veka [The Reasons and Mechanism of the Introduction of the Wine Monopoly in RUSSIA AT the end of the Nineteenth Century]. *Transportnoe delo Rossii*. № 6–1. S. 114–118. [In Russian].

Bogdanov, S. 2010. «Pitejnoe delo» i finansy Rossii: o sposobah popolneniya gosudarstvennogo byudzheta vo vtoroj polovine XIX veka [«Drinking business» and the Finances of Russia: on Ways to Replenish the State Budget in the Second Half of the 19th Century]. *Vestnik TvGU. Seriya: Istoriya*. Vyp. 1. S. 55–67. URL: <http://eprints.tversu.ru/3331/> [In Russian].

Hodunova, L. 2014. Vysvitlennia problem diial'nosti aktsyznykh upravlin' u systemi impers'kykh orhaniv podatkovoho kontroliu naprykintsi XIX — na pochatku XX st. v iuvilejnykh vydanniakh Ministerstva finansiv Rosijs'koi imperii [The Visibility of the Problems of the Efficiency of Excise Administrations in the Systems of Imperial Bodies of Taxcontrol in the Late XIX — Early XX Centuries in the Anniversary Editions of the Ministry of Finance of the Russian Empire]. *Etichna istoriia narodiv Yevropy*. Vyp. 44. S. 124–130. [In Ukrainian].

Gredinger, M. 1897. *Osnovy pitejnoj monopolii v Rossii* [Basics of the Drinking Monopoly in Russia]. Pernew. 137 s. [In Russian].

Krischen, D. 1992. Zabytaya reforma: otmena vinnih otкупov [Forgotten Reform: the Abolition of the Wine Lease]. *Velikie reformy v Rossii. 1856–1874*. Moskva. 127 s. [In Russian].

Norov, V. *Kazennaya vinnaya monopolija pri svete statistiki. CHast' II Finansovye rezul'tati vinnoj monopolii. Organizacija vinnogo hozjajstva* [State Wine Monopoly in the Light of Statistics. Str. II. Financial Results of the Wine Monopoly. Organization of the Wine Industry]. Sankt-Petersburg. [In Russian].

Fytyk, L. 2016. Osnovni napryamy ekonomichnykh reform M. Bunheu 80–90-kh rokakh XIX st [The Main Directions of Economic Reforms of M. Bunge in the 80–90's of the XIX Century]. *Naukovyj visnyk Uzhhorods'koho natsional'noho universytetu*. Vyp. 6(3). S. 113–117.

Fridman, M. 1916. *Vinnaya monopolija* [Wine Monopoly]. Т. II. Vinnaya monopolija v Rossii Petrograd. 638 s.

Yanzhul, I. 2002. *Osnovnye nachala finansovoj nauki: Uchenie o gosudarstvennyh dohodah* [The Main Principles of Financial science: The Doctrine of Government Revenues Moskva] (Seriya «Zolotyie stranicy finansovogo prava Rossii»). Т. III. 555 s. [In Russian].